

Krzysztof Fedorowicz*

Prezydent w systemie politycznym Armenii na tle zmian w systemie rządów*

President in the Political System of Armenia against the Background of Changes in the System of Government

The article analyses the political position of the president in Armenia and his role in the political system. It discusses the formation of Armenian statehood after the collapse of the USSR and Armenia's proclamation of independence. The complex reality of Armenia in the first half of the 1990s is shown. During this period, the state president had very broad powers and dominated the political system. The purpose of the study is to analyse the powers of the president in the 1995 Constitution, as amended in 2005 and 2015. It is indicated to what extent the constitutional amendments have affected the actual position of the head of state and whether they have made real changes in the functioning of the main organs of state. As a result of them, since 2018, the president has been playing a symbolic-representational role, and his previous role was effectively taken over by the prime minister.

Keywords: Armenia, president, political system, Constitution of Armenia, parliamentarism

W artykule dokonano analizy pozycji ustrojowej prezydenta Armenii i jego roli w systemie politycznym. Omówiono kształtowanie się państwowości ormiańskiej po rozpadzie ZSRR i proklamowaniu niepodległości przez Armenię. Ukazano skomplikowaną rzeczywistość Armenii w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. W tym okresie prezydent państwa posiadał bardzo szerokie kompetencje i dominował w systemie politycznym. Celem opracowania jest analiza uprawnień prezydenta w konstytucji z 1995 r., znowelizowanej w 2005 oraz 2015 r. Wskazano, na ile poprawki w konstytucji miały wpływ na rzeczywistą pozycję głowy państwa i czy dokonały one realnych zmian w funkcjonowaniu głównych organów państwa. W ich wyniku prezydent od 2018 r. pełni funkcję symboliczno-reprezentacyjną, a jego dotychczasową rolę faktycznie przejął premier.

Słowa kluczowe: Armenia, prezydent, system polityczny, konstytucja Armenii, parlamentaryzm

* **Dr hab. Krzysztof Fedorowicz, prof. UAM**

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historii, Polska
Adam Mickiewicz University, Poznań, Faculty of History, Poland
fedorow@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-7043-1955>

- Artykuł stanowi rozwinięcie i pogłębienie zagadnień podjętych w S. Bożyk, *Konstytucyjny status prezydenta Republiki Armenii*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 2023, nr 104.

I. Wprowadzenie

Po rozwiązaniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich [dalej: ZSRR] na obszarze poradzieckim doszło do gwałtownych przemian polityczno-społecznych, które miały fundamentalne znaczenie dla nowych konstrukcji ustrojowych byłych republik. Większość państw tego regionu nie zmierzała do skonsolidowanej demokracji (z wyjątkiem Litwy, Łotwy i Estonii), ale też nie przypominała totalitarnego państwa z czasów ZSRR. W wyniku procesu transformacji ustrojowej przeszły one do stanu pośredniego, czyli reżimów politycznych posiadających jednocześnie cechy demokratyczne i autorytarne (tzw. reżimy hybrydowe bądź hybrydalne).

Amerykański politolog Larry Diamond zdefiniował reżim hybrydalny jako produkt współczesnego świata formalnie akceptujący demokrację, ale jednocześnie wykorzystujący autorytarne procedury i narzędzia¹. Z tego powodu w dużej mierze parlamentarna forma rządów nie zdobyła jeszcze powszechnego uznania na obszarze poradzieckim². Państwa tego regionu charakteryzują się zróżnicowaną strukturą etniczną i wyznaniową, co szybko doprowadziło do konfliktów terytorialno-etnicznych. W rezultacie przyswojenie demokratycznych reguł okazało się niewykonalne, co skłoniło elity do poszukiwania takich rozwiązań ustrojowych, które umożliwiałyby szybką stabilizację polityczną³. Stało się to przyczyną wyboru „bezpiecznej” i gwarantującej względną stabilność silnej prezydentury, często posiadającej cechy autorytaryzmu. Tym samym w większości państw poradzieckich ustanowiono reżimy polityczne oparte na dominacji prezydenta pochodzącego z wyborów powszechnych.

Armenia jest przykładem państwa, w którym przez wiele lat utrzymywała się wyraźna dominacja instytucji prezydenta. Doprowadziło to do prawnego usankcjonowania autorytarnych rządów, legitymizowanych referendummi zmieniającymi konstytucje zgodnie z zapotrzebowaniem osoby aktualnie pełniącej najwyższe stanowisko w państwie. Cechą charakterystyczną systemu politycznego Armenii był świadomy wybór i kształtowanie nieformalnego układu zależności personalnych, których centrum stanowił prezydent.

W przypadku Armenii przez wiele lat istotne znaczenie miał konflikt zbrojny dotyczący przynależności Górskiego Karabachu, który w dużym stopniu wpływał na politykę wewnętrzną i zagraniczną. Proces kształtowania poradzieckiej państwowości w Armenii wiązał się z powstaniem nowej nacjonalistycznej elity, której działalność

¹ L.J. Diamond, *Elections Without Democracy: Thinking about Hybrid Regimes*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, nr 2, s. 22–35.

² Podejmowane w międzyczasie próby zaadaptowania reżimu parlamentarnego przez niektóre państwa były efektem ubocznym konfliktów politycznych i nie świadczyły o dojrzałości systemów politycznych oraz gotowości elit do funkcjonowania w nowych realiach. Można wymienić przykład Mołdawii, która w 2000 r. została republiką parlamentarną w wyniku konfliktu między prezydentem a parlamentem. Również przypadek Gruzji, która na skutek nowelizacji konstytucji w 2013 r. stała się republiką parlamentarną, jest efektem ubocznym wcześniejszych zabiegów zmierzających do zachowania władzy przez dotychczasową grupę rządzącą.

³ *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, red. R. Herbut, W. Baluk, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010, s. 27–28.

koncentrowała się przede wszystkim wokół problemu Górskiego Karabachu⁴. Ta sprawa stała się głównym źródłem legitymizacji ormiańskich elit, a kształtowanie się nowego państwa i budowa jego instytucji miały miejsce równolegle z mobilizacją sił zbrojnych do walki o sporne terytoria. Tym samym czynnik militarny i struktury siłowe stały się jedną z najważniejszych kwestii w ramach ormiańskiej państwowości⁵. Przez prawie 20 lat urząd prezydenta sprawowali wojskowi (w latach 1998–2008 funkcję prezydenta pełnił Robert Koczarian, natomiast w latach 2008–2018 Serż Sargsjan).

Prezydenta postrzegano jako filar państwa, a jego potencjalna słabość była odbierana jako bezsilność całego kraju i zagrożenie jego bezpieczeństwa⁶. Powodowało to zarówno formalne, jak i nieformalne deprecjonowanie roli i pozycji premiera, rządu, parlamentu oraz władzy sądowniczej w Armenii w ciągu wielu lat.

Celem artykułu jest analiza pozycji ustrojowej prezydenta Armenii oraz zwrócenie uwagi na jego rzeczywiste miejsce w strukturze organów władz publicznych tego kraju. Przedmiotowa analiza ma na celu także zweryfikowanie, czy system polityczny z prezydentem pełniącym funkcje ceremonialno-reprezentacyjne jest skuteczny w sytuacjach kryzysowych. W pierwszej kolejności ukazano skomplikowaną rzeczywistość Armenii w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. To jednocześnie czas wojny o Górski Karabach i okres kształtowania podstaw ustrojowych, problemów z określeniem formy rządów, przedłużających się prac nad przyjęciem konstytucji oraz utworzenia urzędu prezydenta, który objął charyzmatyczny przywódca Lewon Ter-Petrosjan. Silna prezydentura, będąca gwarantem stabilności systemu, stała się fundamentem systemu politycznego Armenii. Następnie w artykule skupiono się na uchwaleniu konstytucji Armenii w 1995 r. oraz wyraźnym wysunięciu na pierwszy plan stanowiska prezydenta kosztem władzy ustawodawczej i – zwłaszcza – sądowniczej. Nadmierne kompetencje głowy państwa oraz charyzmatyczny styl prezydentury L. Ter-Petrosjana stały się elementami niekorzystnymi w funkcjonowaniu systemu politycznego. W ramach podjętej problematyki dokonano analizy dwóch nowelizacji konstytucji Armenii – z 2005 i 2015 r. – oraz przedstawiono wzajemne relacje między władzą wykonawczą i ustawodawczą w kontekście ewolucyjnego zmniejszania uprawnień prezydenta. Wskazano, na ile zmiany w konstytucji miały wpływ na rzeczywistą pozycję głowy państwa i czy doprowadziły one do realnych zmian w funkcjonowaniu głównych organów państwa. Obie nowelizacje konstytucji w kierunku demokratyzacji oraz ukształtowania parlamentarnej formy rządów okazały się źródłem poważnych deformacji w systemie politycznym i przeszkodą w jego konsolidacji. W ich wyniku prezydent od 2018 r. pełni funkcję symboliczno-reprezentacyjną, a jego dotychczasową rolę faktycznie przejął premier.

⁴ S. Kardaś, *Rola elit politycznych w konfliktach na obszarze WNP (na przykładzie armeńsko-azerbejdżańskiego sporu o Górski Karabach)*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. 2, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2010, s. 419.

⁵ L. Abrahamian, *Armenian Identity in a Changing World*, Mazda Publishers, Costa Mesa 2006, s. 218–224.

⁶ T. Bodio, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „*Studia Politologiczne*” 2001, nr 5, s. 217.

Do realizacji wskazanych w pracy celów wykorzystano przede wszystkim metodę dogmatycznoprawną (formalno-dogmatyczną), czyli szczegółową analizę obowiązujących unormowań prawnych. Mają one decydujące znaczenie dla określenia statusu prawnoustrojowego prezydenta Armenii. W artykule uwzględniono również odniesienia do praktyki ustrojowej oraz wyjaśnienia o charakterze historycznym w celu przedstawienia okoliczności podejmowanych decyzji i ich wpływu na funkcjonowanie urzędu prezydenta. Dokonano także analizy dorobku doktryny, głównie literatury ormiańskiej z zakresu prawa konstytucyjnego (w językach rosyjskim i angielskim) oraz publikacji polskich naukowców (politologów i prawników) zajmujących się problematyką ormiańską. Materiał uzupełniono obserwacjami autora z pobytów naukowych w Armenii.

II. Pierwsze lata niepodległości (1991–1995)

Pozycja ustrojowa i rola prezydenta w systemie politycznym Armenii w latach 1991–1995 zdeterminowały jego dalsze funkcjonowanie w przestrzeni polityczno-prawnej tego państwa. W kształtowaniu się urzędu prezydenta w Armenii można wyróżnić kilka faz. Pierwszą z nich są lata 1991–1995, kiedy wprowadzono do systemu politycznego funkcję głowy państwa i nie istniały szczegółowe przepisy dotyczące jej roli, pozycji i kompetencji. Wynikało to z przedłużających się prac nad nową konstytucją, która miała dopiero regulować te kwestie. Druga faza rozpoczęła się w 1995 r., kiedy przyjęto konstytucję Armenii i określono pozycję ustrojową prezydenta. Trzecia faza wiązała się z nowelizacją konstytucji w 2005 r. i ewolucyjnym ograniczeniem uprawnień prezydenta. Czwarta miała swoje źródło w kolejnej nowelizacji konstytucji w 2015 r., która doprowadziła do przekształcenia (od 2018 r.) Armenii w republikę parlamentarną i radykalnego ograniczenia uprawnień prezydenta.

Na kształt i styl prezydentury duży wpływ wywierały przeobrażenia systemu społeczno-politycznego w Armenii, katastrofalna sytuacja gospodarcza (skutki tragicznego trzęsienia ziemi z 1988 r. w zachodniej części kraju, blokada przez Turcję i Azerbejdżan) oraz pośrednie zaangażowanie się Armenii w latach 1992–1994 w wojnę toczącą się w Górskim Karabachu. Sytuacja wymagała sprawnie działającej egzekutywy, dlatego wzorem większości byłych republik ZSRR funkcję głowy państwa postanowiono powierzyć prezydentowi wybranemu w wyborach powszechnych i bezpośrednich. System polityczny z dominującą rolą prezydenta dawał dużą szansę na osiągnięcie względnej stabilizacji państwa przy jednoczesnym utrzymaniu demokratycznego charakteru systemu⁷. Funkcję najwyższego organu władzy państwowej miał pełnić parlament (Rada Najwyższa), a głowy państwa – prezydent. W dniu 25 czerwca 1991 r. Rada Najwyższa Armenii podjęła decyzję

⁷ P. Sarnecki, *Konstytucyjna pozycja prezydenta wybieranego przez parlament w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Stembrowicza*, red. S. Bożyk, Temida2, Białystok 2009, s. 330.

o ustanowieniu urzędu prezydenta. Nie określono jednak szczegółowych kompetencji przyszłej głowy państwa.

Dość szybko ujawniły się zasadnicze różnice w postrzeganiu pozycji i zakresu kompetencji prezydenta. Dotyczyły one takich kwestii, jak uprawnienie do powoływania najważniejszych urzędników w państwie oraz sposób i zakres kontroli nad działalnością prezydenta⁸. W sporach prym wiodły dwa obozy polityczne. W skład pierwszego, optującego za silną pozycją prezydenta, wchodził deputowany z Komisji Konstytucyjnej, na której czele stał przewodniczący parlamentu L. Ter-Petrosjan, wybrany później na pierwszego prezydenta Armenii. Drugi obóz był natomiast związany z deputowanymi opowiadającymi się za prezydenturą symboliczną. Ostatecznie została przyjęta propozycja Komisji Konstytucyjnej, która preferowała silną pozycję głowy państwa⁹.

W dniu 1 sierpnia 1991 r. Rada Najwyższa uchwaliła ustawę o prezydencie Republiki Armenii¹⁰. Ten akt prawny zasadniczo zmienił system polityczny państwa. Do tego czasu funkcjonowało ono jako republika parlamentarna, gdyż jedynym legitymizowanym organem był parlament, powołany w 1990 r. w demokratycznych i wolnych wyborach. Ustawa o prezydencie wprowadziła do systemu politycznego drugi organ władzy wykonawczej, który dysponował społeczną legitymizacją i szerokimi uprawnieniami¹¹. Uznano, że w sytuacji kryzysu politycznego związanego z konfliktem w Górskim Karabachu i katastrofalną sytuacją gospodarczą należy przekazać sporą część władzy w ręce prezydenta zdolnego do szybkiego podejmowania decyzji bez konieczności zawierania politycznych kompromisów¹².

Na mocy tej ustawy w latach 1991–1995 prezydent Armenii był najwyższym urzędnikiem w państwie i stał na czele władzy wykonawczej (art. 1). Był wybierany w wyborach powszechnych na pięcioletnią kadencję (art. 2) i dysponował szerokimi uprawnieniami. Przede wszystkim miał monopol na działalność ustawodawczą (prawo

⁸ А. Маркаров, *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, red. В.Г. Егоров, МГОУ, Москва 2012, s. 189–190.

⁹ *Idem*, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ” 2001, nr 4(16), s. 112–113.

¹⁰ *Закон Республики Армения от 1 августа 1991 года №С-0367-1 О Президенте Республики Армения*, <https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2924>, dostęp 21 XII 2022.

¹¹ Pierwsze powszechne i demokratyczne wybory prezydenckie odbyły się w Armenii 16 października 1991 r., a ich zwycięzcą został dotychczasowy przewodniczący parlamentu L. Ter-Petrosjan, uzyskując poparcie ponad 83,4% głosujących. W wyniku demokratycznego procesu zdecydowana większość władzy znalazła się w rękach przedstawicieli demokratycznej opozycji i jej lidera. Ormiański politolog Aleksandr Balayan podkreślił, iż były to najuczciwsze wybory w historii Armenii, gdyż ich wyniki nie spowodowały napięć społecznych i zostały zaakceptowane przez większość obywateli. L. Ter-Petrosjan szybko stał się charyzmatycznym przywódcą polegającym bardziej na sile swojego autorytetu niż na formalnych uprawnieniach. *Vide* A. Balayan, *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, red. R. Czachor, Biblioteka Instytutu Polsko-Rosyjskiego, Wrocław 2014, s. 29–30.

¹² А. Маркаров, *Regime Formation and Development in Armenia*, [w:] *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*, red. T. Uyama, Slavic Research Center, Sapporo 2007, s. 307.

inicjatywy ustawodawczej, podpisywanie i ogłaszanie ustaw, weto) (art. 8), odwoływał i powoływał na stanowiska najważniejsze osoby w państwie (premiera, członków rządu, sędziów Sądu Konstytucyjnego, prezesa Sądu Najwyższego, prokuratora generalnego), kierował działalnością rządu, przewodnicząc jego obradom, pełnił funkcję głównodowodzącego sił zbrojnych i realizował w praktyce politykę zagraniczną państwa. Do jego kompetencji należało również zgłaszanie kandydata na wiceprezydenta (art. 10). W tej sytuacji szczególnie istotnym zadaniem stało się jak najszybsze uchwalenie nowej konstytucji. Poważną przeszkodę stanowiły jednak dwie przeciwstawne wizje przyszłego systemu politycznego państwa.

Z jednej strony zwolennicy systemu parlamentarnego wskazywali na jego większą demokratyczność i zdecydowanie sprzeciwiali się koncentracji władzy w rękach prezydenta. Z drugiej strony swoje kontrargumenty wysuwali zwolennicy silnej władzy prezydenckiej, tworzący obóz polityczny pierwszego prezydenta L. Ter-Petrosjana. Intensywne prace nad projektem nowej konstytucji miały miejsce szczególnie w latach 1992–1994, a cechą charakterystyczną tego procesu były liczne konflikty. Spierano się nie tylko o kształt określonych instytucji ustrojowych, lecz także o tryb przyjęcia ustawy zasadniczej¹³.

Prezydent L. Ter-Petrosjan i jego zwolennicy preferowali zatwierdzenie nowej konstytucji w drodze referendum. Z kolei opozycja, która opracowała alternatywny projekt ustawy zasadniczej, dążyła do tego, aby został on uchwalony przez Zgromadzenie Konstytucyjne. Katalog rozbieżności był tak duży, że nie spodziewano się szybkiego zakończenia sporu i osiągnięcia konsensusu co do ostatecznej wersji konstytucji¹⁴. Dopiero w 1994 r. pojawiły się dwa projekty ustawy zasadniczej.

Przygotowany przez ekspertów sześciu opozycyjnych partii tzw. projekt sześciu przewidywał przekształcenie Armenii w republikę parlamentarną, znaczne poszerzenie kompetencji i roli parlamentu oraz samorządów, ograniczenie prerogatyw prezydenta, jak również jego wybór w wyborach pośrednich. Jednocześnie 20 kwietnia 1994 r. Komisja Konstytucyjna przyjęła projekt konstytucji Armenii, który zakładał dominację w systemie politycznym prezydenta kosztem parlamentu i rządu. Powstał on z inicjatywy prezydenta L. Ter-Petrosjana oraz grupy deputowanych z ramienia Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego¹⁵.

Skomplikowana dyskusja nad treścią konstytucji i rozwiązaniami ustrojowymi przeniosła się z parlamentu na ulicę. Latem 1994 r. opozycja zorganizowała serię masowych demonstracji w centrum Erywania i domagała się utworzenia republiki parlamentarnej oraz dymisji obecnych władz. W związku z pogłębiającymi się problemami dotyczącymi przyjęcia ostatecznej wersji projektu konstytucji w grudniu 1994 r. prezydent L. Ter-Petrosjan podjął decyzję o delegalizacji na sześć miesięcy największej

¹³ J.R. Masih, R.O. Krikorian, *Armenia at the Crossroads*, Routledge, London 1999, s. 48.

¹⁴ A. Sahakyan, *The Politics of Independence and Transition*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization” 2006, nr 2, s. 176.

¹⁵ А.А. Куртов, *Конституционное устройство Республики Армения*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, red. Е.М. Кожокин, Российский институт стратегических исследований, Москва 1998, s. 10–11.

partii opozycyjnej, Ormiańskiej Rewolucyjnej Federacji Dasznakcutiun, i wyłączeniu przedstawicieli tej partii z prac nad tekstem konstytucji¹⁶. Z kolei Komisja Konstytucyjna postanowiła nie poddawać pod głosowanie projektu opozycji (tzw. projektu sześciu) i do dalszych prac legislacyjnych przyjęła jako właściwy tzw. oficjalny projekt konstytucji (opracowany z inicjatywy prezydenta L. Ter-Petrosjana).

W dniu 12 maja 1995 r. Rada Najwyższa zatwierdziła przedstawiony projekt konstytucji, który został zgłoszony przez prezydenta bezpośrednio pod głosowanie w referendum konstytucyjnym przeprowadzonym wraz z wyborami parlamentarnymi 5 lipca 1995 r.

W referendum uczestniczyło 1 217 531 osób (55,60% uprawnionych do głosowania), z czego 823 370 osób (67,62%) opowiedziało się za przyjęciem nowej konstytucji, a 349 721 osób (28,72%) przeciwko. Ogółem za projektem nowej konstytucji było 37,44% uprawnionych do tego obywateli Armenii, co wskazuje na dość skromne poparcie ustawy zasadniczej wśród społeczeństwa, tym bardziej że warunkiem przyjęcia konstytucji w referendum było spełnienie wymogu minimum 50% frekwencji i poparcia projektu konstytucji przez nie mniej niż 30% uprawnionych do głosowania¹⁷.

III. Konstytucja Armenii z dnia 5 lipca 1995 r.

Przyjęta w referendum konstytucyjnym ustawa zasadnicza określiła podstawy ustroju Armenii. Wprowadziła do systemu politycznego elementy klasycznego parlamentaryzmu i systemu prezydenckiego kształtujące mieszaną formę rządów. Wyraźne wyeksponowanie stanowiska prezydenta stało się jednak cechą charakterystyczną tej konstytucji i oznaczało faktyczne nawiązanie do modelu rządów półprezydenckich¹⁸.

W konstytucji w szczególny sposób potraktowano prezydenta, wybieranego w wyborach powszechnych na pięcioletnią kadencję (art. 50). Został on uznany nie tylko za głowę państwa, lecz także za gwaranta konstytucji oraz organ dominujący pod względem formalnoprawnym nad pozostałymi organami władzy. Stał się ponadto gwarantem harmonijnego funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej oraz sądowniczej (art. 49). Nie został usytuowany w ramach władzy wykonawczej, ale jako instytucja nadrzędna. Budziło to kontrowersje i szybko doprowadziło do dominacji prezydenta w systemie politycznym Armenii¹⁹. Mimo wyodrębnienia funkcji premiera to prezydent był rzeczywistym szefem rządu, przewodniczył posiedzeniom gabinetu, a wszelkie podejmowane decyzje musiały być aprobowane przez niego (art. 86). Prezydent

¹⁶ В.Г. Митяев, *Внутриполитические процессы в независимой Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, red. В.Г. Егоров, МГОУ, Москва 2012, s. 95.

¹⁷ Dane za: Б.Г. Аракцян, *К вопросу о развитии парламентаризма в Армении*, „Вестник Межпарламентской Ассамблеи” 1995, nr 4, s. 9.

¹⁸ Г. Хачатрян, *Первая Конституция Республики Армения*, Нжар, Ереван 2001, s. 21.

¹⁹ А. Markarov, *MacroInstitutional Political Structures and Their Development in Armenia*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization” 2006, nr 2, s. 161.

miał również prawo powoływania i odwoływania premiera oraz ministrów (art. 55). Oprócz tego posiadał on kompetencje do mianowania prokuratora generalnego i naczelnego wodza sił zbrojnych (art. 55). Miał też decydujący głos w kwestiach związanych z polityką zagraniczną, bezpieczeństwem państwa czy przeprowadzaniem reform gospodarczych. Prezydent dysponował ponadto prawem do rozwiązania parlamentu i ogłoszenia przedterminowych wyborów bez istotnych powodów już po upływie roku od wyborów. Mógł to jednak uczynić tylko po konsultacjach z przewodniczącym parlamentu i premierem²⁰.

Największe kontrowersje budziły kompetencje prezydenta wobec władzy sądowej. Zgodnie z konstytucją był on gwarantem niezawisłości organów sądowniczych, pełnił funkcję przewodniczącego Rady Sądownictwa Armenii i mianował wszystkich jej członków (art. 94). Przysługiwało mu prawo odwoływania sędziów, wyrażania zgody na ich aresztowanie i pociąganie do odpowiedzialności (art. 95). Ponadto w drodze dekretów i rozporządzeń z mocą ustawy (z czego często korzystał) mógł regulować kwestie, które nie były prawnie uregulowane (art. 56)²¹.

Nadmierne pełnomocnictwa prezydenta wobec wymiaru sprawiedliwości i egzekutywy naruszały fundamentalną zasadę podziału władzy i stawiały pod znakiem zapytania efektywność realizacji przez głowę państwa obowiązku zapewnienia właściwego funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Pozycję prezydenta wzmacniał fakt, iż był on wybierany nie przez parlament, a przez naród w wyborach bezpośrednich. Posiadający tak rozbudowane kompetencje prezydent pełnił funkcję „superarbitra” w systemie politycznym, „wznosząc się” ponad pozostałe organy władz. Formalnoprawnym podkreśleniem jego wysokiej pozycji ustrojowej było umieszczenie rozdziału o prezydenturze (rozdział trzeci konstytucji) przed normami regulującymi zagadnienia związane z parlamentem.

Konsekwencją tak silnej pozycji prezydenta w systemie politycznym stanowiło znaczne osłabienie roli i pozycji ustrojowej parlamentu, który od tej pory miał być organem ustawodawczym o wyraźnie ograniczonych możliwościach realizacji funkcji kontrolnej²². W sytuacji posiadania przez prezydenta większości w parlamencie praktycznie dysponował on nieograniczonymi pełnomocnictwami we wszystkich organach władzy państwowej. Według ormiańskiego politologa Aleksandra Markarova po przyjęciu konstytucji w 1995 r. Armenia formalnie była republiką półprezydencką. Realia życia politycznego, szczególnie w latach 1995–1997, kiedy prezydent zdecydowanie dominował w życiu politycznym, pozwalają jednak jego zdaniem na określenie tego systemu mianem superprezydencjalizmu²³.

²⁰ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki Armenii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2004, s. 56–60.

²¹ H. Tovmasyan, *Comparative Analysis of the Systems of Government of the Republic of Poland and the Republic of Armenia*, „Studia Iuridica” 2016, nr 68, s. 399.

²² *Ibidem*, s. 399–401.

²³ A. Маркаров, *Институциональная трансформация в Армении 1990–2010 гг.*, „Вестник Ереванского университета” 2011, nr 135, s. 37–38.

Mimo przyjęcia ustawy zasadniczej w 1995 r. w Armenii nie udało się osiągnąć trwałej stabilizacji na scenie politycznej. Nadal miała miejsce bardzo ostra rywalizacja między głównymi partiami politycznymi a prezydentem. Dochodziło do częstych zmian na stanowisku premiera, przed każdymi wyborami dokonywano zmian ordynacji wyborczej, co znacznie ograniczało możliwość działania opozycji²⁴. Małe poparcie dla konstytucji w referendum było czytelnym sygnałem, że nie jest ona akceptowana przez wszystkich. Tym samym system półprezydencki, który sankcjonowała, również nie znajdował powszechnej aprobaty.

Na przełomie 1997 i 1998 r. w elitach politycznych Armenii pojawiły się poważne rozbieżności w ocenie kwestii karabaskiej, co doprowadziło do zamachu pałacowego i wymuszonego ustąpienia ze stanowiska prezydenta L. Ter-Petrosjana w lutym 1998 r.²⁵ Nowym prezydentem Armenii został były prezydent Górskiego Karabachu R. Koczarian. Rok później, 27 października 1999 r., doszło do zamachu terrorystycznego w ormiańskim parlamencie. Pięciu terrorystów wtargnęło do gmachu parlamentu i zastrzeliło najważniejsze osoby w kraju. Zginęli główni przeciwnicy polityczni urzędującego prezydenta: premier W. Sargsjan, przewodniczący Zgromadzenia Narodowego Karen Demirczian, dwóch jego zastępców, trzech deputowanych i minister w randze wicepremiera²⁶.

²⁴ S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2012, s. 16–17.

²⁵ Prezydent L. Ter-Petrosjan kilkakrotnie sugerował uregulowanie konfliktu karabaskiego na drodze pokojowej. Proponował pozostawienie Górskiego Karabachu w granicach Azerbejdżanu z dużą autonomią, wstrzymanie przez Armenię udzielania pomocy rodakom lub wymianę terytoriów (Górski Karabach w zamian za prowincje Zangezur, co umożliwiłoby władzom Azerbejdżanu połączenie się z Nachiczewanem). Stanowisko prezydenta w sprawie Górskiego Karabachu zdecydowanie odbiegało od poglądów grupy wysokich urzędników państwowych (premiera R. Koczariana, ministra obrony Wazgena Sargsjana oraz ministra bezpieczeństwa narodowego i spraw wewnętrznych S. Sargsjana). Ta grupa polityków, działając zakulisowo, zmusiła prezydenta L. Ter-Petrosjana do dymisji. W dniu 3 lutego 1998 r. w telewizyjnym wystąpieniu L. Ter-Petrosjan poinformował, że dla dobra kraju ustępuje ze stanowiska. Przedterminowe wybory prezydenckie 30 marca 1998 r. wygrał R. Koczarian. Po tym zwycięstwie rozpoczął się w Armenii proces „karabachizacji” elit politycznych, czyli obsadzania wysokich stanowisk państwowych osobami pochodzącymi z Górskiego Karabachu, co doprowadziło do jeszcze większej polaryzacji na scenie politycznej. Szerzej na ten temat A. Курдов, *Независимая Армения: взгляд российских аналитиков*, „Центральная Азия и Кавказ” 1999, nr 2(3), s. 104.

²⁶ W zamachu zginęli główni przeciwnicy polityczni urzędującego prezydenta, którzy w przyszłości mogliby stanowić dla niego jakąkolwiek konkurencję czy zagrożenie. Podczas śledztwa nigdy nie udowodniono ani prezydentowi, ani żadnym innym siłom politycznym jakichkolwiek związków z zamachem, jednak liczne niejasności podczas procesu oraz samobójstwa części sprawców w areszcie spowodowały, że do dziś o inspirację do tego czynu podejrzewa się prezydenta R. Koczariana, ewentualnie inne osoby powiązane z ówczesnymi władzami Górskiego Karabachu. Kwestią mającą istotne znaczenie dla tego aktu terroru były prowadzone przez władze Armenii rozmowy o możliwości uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu. W wyniku międzynarodowych i dwustronnych negocjacji coraz bardziej prawdopodobne stało się przyjęcie tzw. planu Goble’a, amerykańskiego dyplomaty. Doszedł on do wniosku, że jedyną realną szansą rozwiązania tego długotrwałego sporu jest przekazanie Ormianom większej części Górskiego Karabachu, a w zamian Azerbejdżan otrzymałby południową część Armenii (Zangezur) aż do granicy z Iranem. Plan wymiany terytoriów spotkał się z aprobatą ormiańskiego premiera, jednak prezydent R. Koczarian uważał, że oddanie wrogowi jakiegokolwiek części „ziemi ojców” to zdrada interesów narodowych. Szerzej

Kształtowanie nowych instytucji i regulacji ustrojowych nie było równoznaczne z ich stosowaniem, egzekwowaniem i respektowaniem w życiu politycznym. Pierwsze lata obowiązywania konstytucji ujawniły jej niedoskonałość. W wyniku specyficznego układu sił na scenie politycznej parlament szybko stał się nieformalnym organem proprezydenckim. Niezbyt precyzyjne przepisy ustawy zasadniczej odnoszące się do kompetencji i uprawnień prezydenta, a także brak norm regulujących wiele dziedzin życia politycznego i społecznego szybko poskutkowały potrzebą jej nowelizacji i dostosowania jej do wymogów współczesnej praktyki konstytucyjnej.

Pierwsze publiczne głosy o konieczności nowelizacji konstytucji pojawiły się już niespełna trzy lata po jej przyjęciu. Wiosną 1998 r. podczas przedterminowych wyborów prezydenckich w Armenii jeden z głównych kandydatów na ten urząd, były prezydent Republiki Górskiego Karabachu R. Koczarian, najważniejszym elementem swojej kampanii wyborczej uczynił postulat zmiany konstytucji. Po objęciu w maju 1998 r. funkcji głowy państwa utworzył komisję ds. przygotowania reformy konstytucyjnej. Jednak potrzeba zmiany konstytucji ujawniła się z całą mocą w związku ze staraniami władz Armenii o uzyskanie członkostwa w Radzie Europy²⁷.

Działania zmierzające do nowelizacji konstytucji były motywowane głównie koniecznością wdrożenia zaleceń Rady Europy. Rekomendowała ona nowelizację konstytucji, wobec której zostały zgłoszone zastrzeżenia dotyczące przede wszystkim nadmiernych uprawnień prezydenta oraz potrzeby dostosowania ustawodawstwa do wymogów organizacji w zakresie ochrony praw człowieka oraz gwarancji niezawisłości sądownictwa. Na ich podstawie wspomniana już komisja ds. przygotowania reformy konstytucyjnej, powołana w 1998 r. przez prezydenta R. Koczariana, przygotowała projekt znowelizowanej konstytucji. W przedstawionym w 2001 r. projekcie zagwarantowano równowagę między władzą ustawodawczą i wykonawczą oraz niezależność sądownictwa. W sposób bardziej szczegółowy zostały określone kompetencje prezydenta, a możliwości działania premiera, członków gabinetu i parlamentu zwiększone²⁸.

Opracowany przez komisję projekt nowelizacji konstytucji Republiki Armenii poddano pod referendum, które odbyło się wraz z wyborami parlamentarnymi już w maju 2003 r. Referendum nie zostało jednak uznane za prawomocne, gdyż wzięła w nim udział mniej niż połowa uprawnionych do głosowania. Dopiero po dokonaniu niezbędnych poprawek 27 listopada 2005 r. przeprowadzono referendum nad kolejną wersją nowelizacji konstytucji. Tym razem wzięła w nim udział wymagana konstytucyjnie większość uprawnionych do głosowania, a za rewizją ustawy zasadniczej opowiedziało się aż 94,5% głosujących²⁹.

na ten temat T. Akopian, *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus” 2002, nr 5(17), s. 104–105.

²⁷ K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2017, s. 141.

²⁸ A. Маркаров, *Институциональная трансформация...*, s. 38–39.

²⁹ S. Bożyk, *Konstytucyjny status prezydenta Republiki Armenii*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 2023, nr 104, s. 14.

IV. Nowelizacja konstytucji Armenii z 2005 r.

Nowelizacja konstytucji dokonana 27 listopada 2005 r. doprowadziła do ograniczenia prerogatyw prezydenta. Nowe uregulowania doprecyzowały uprawnienia organów władzy, przede wszystkim istotnie wzmocniły pozycję Zgromadzenia Narodowego i rządu, przyznając im szerszy zakres kompetencji. Relacje między parlamentem a prezydentem i rządem zostały oparte na zasadach zbliżonych do modelu rządów parlamentarno-prezydenckich. Formalnie prezydent przestał być organem dominującym w strukturze aparatu państwowego, natomiast pozycja parlamentu i rządu wobec prezydenta uległa znacznemu wzmocnieniu.

W art. 49 znowelizowanej konstytucji³⁰ prezydenta określono jako głowę państwa. Przestał być on gwarantem obowiązującej ustawy zasadniczej i stanął na straży jej przestrzegania. Nadal był natomiast gwarantem niepodległości, terytorialnej integralności i bezpieczeństwa państwa. Był wybierany w wyborach powszechnych na najwyżej dwie pięcioletnie kadencje. Głową państwa mogła zostać każda osoba mająca co najmniej 35 lat, będąca obywatelem Armenii przez ostatnie 10 lat i zamieszkująca na stałe Armenię od co najmniej 20 lat (art. 50). W myśl nowych przepisów prezydentem zostaje wybrany kandydat, za którym opowiedziały się co najmniej połowa wyborców głosujących na wszystkich kandydatów (kandydat musi otrzymać ponad połowę ważnie oddanych głosów). W przeciwnym wypadku po 14 dniach odbywa się druga tura i rywalizują w niej ze sobą dwaj kandydaci, którzy uzyskali największą liczbę głosów w pierwszej turze. Zwycięzcą zostaje ten, który otrzyma największą liczbę głosów (art. 51).

W związku z nowelizacją konstytucji z 2005 r. zmieniły się też wzajemne relacje między prezydentem a premierem i rządem. Głowa państwa nie mogła już nominować i odwoływać szefa rządu wedle swego uznania, jak to czyniła wcześniej. Nowością było zobowiązanie prezydenta do konsultowania kandydatury premiera z większością parlamentarną oraz powołanie na ten urząd osoby, która cieszy się zaufaniem parlamentu. Przy podejmowaniu tej decyzji prezydent musiał uwzględniać istniejący w danym momencie układ sił politycznych w Zgromadzeniu Narodowym (art. 55). Wyłoniony w ten sposób rząd musiał przedstawić parlamentowi do akceptacji program swojego działania (art. 89). Przepis ten znacznie ograniczał wpływ prezydenta na personalną obsadę rządu, jednak w przypadku dysponowania przez głowę państwa silnym zapleczem parlamentarnym taka możliwość nadal istniała. Co więcej, premier mógł mianować jednego z ministrów wicepremierem, który będzie go zastępował podczas nieobecności (art. 85).

Ważną zmianą było również to, że rząd i premier odpowiadali za swoją działalność przed parlamentem, a nie przed głową państwa (art. 84). Premier decydował o składzie rządu, kierował jego działalnością i przewodniczył jego posiedzeniom. Wyjątek stanowiły posiedzenia rządu, na których rozpatrywano zagadnienia z zakresu

³⁰ Конституция Республики Армения, Принята 27.11.2005, <<https://www.president.am>>, dostęp 4 I 2023.

polityki zagranicznej, obronności i bezpieczeństwa państwa – te mógł zwoływać oraz przewodniczyć im także prezydent (art. 86).

Prezydent utracił możliwość inicjatywy ustawodawczej, a kompetencje związane z wydawaniem dekretów z mocą ustawy zostały znacznie ograniczone do spraw, które nie były zastrzeżone dla parlamentu (art. 56). Wprawdzie prezydent nadal posiadał prawo do rozwiązywania parlamentu przed upływem kadencji, ale tylko w ściśle określonych przez konstytucję przypadkach (art. 74.1). Poprzednio mógł to uczynić w każdym momencie po konsultacjach z premierem i przewodniczącym parlamentu. Obecnie mógł rozwiązać parlament jedynie wówczas, gdy Zgromadzenie Narodowe nie zatwierdzi programu rządu dwa razy z rzędu w ciągu dwóch miesięcy³¹.

Prezydent mógł rozwiązać Zgromadzenie Narodowe, ale tylko na wniosek przewodniczącego lub Prezesa Rady Ministrów, jeżeli: Zgromadzenie Narodowe w ciągu trzech miesięcy od sesji zwyczajnej nie podejmuje decyzji w sprawie projektu ustawy, który dekretem rządu uznano za pilne; żadne posiedzenie Zgromadzenia Narodowego nie jest zwoływane podczas sesji zwyczajnej dłużej niż przez trzy miesiące; Zgromadzenie Narodowe na posiedzeniu zwyczajnym trwającym dłużej niż trzy miesiące nie podejmuje żadnych decyzji w sprawach, nad którymi obraduje.

Prezydent podpisywał i ogłaszał akty ustawodawcze, które zostały uchwalone przez Zgromadzenie Narodowe, w terminie 21 dni od ich otrzymania. Miał przy tym prawo nie podpisać ustawy i odesłać ją do parlamentu, dołączając własne uwagi i propozycje zmian. W tym wypadku Zgromadzenie Narodowe mogło odrzucić prezydenckie weto, niemniej była do tego potrzebna bezwzględna większość wszystkich deputowanych.

Prezydent nie ponosił odpowiedzialności politycznej przed parlamentem. Ponościł jednak odpowiedzialność konstytucyjną, a parlamentowi przysługiwało prawo do wszczęcia procedury odsunięcia go od sprawowania urzędu. Artykuł 57 znowelizowanej konstytucji przewidywał, że Zgromadzenie Narodowe może skierować sprawę do Sądu Konstytucyjnego w przypadku, kiedy głowa państwa dopuści się zdrady stanu lub popełni inne ciężkie przestępstwo. Jeśli Sąd Konstytucyjny orzeknie o winie prezydenta, Zgromadzenie Narodowe może podjąć uchwałę o odsunięciu go od sprawowania urzędu większością co najmniej 2/3 ogólnej liczby deputowanych. Oznaczało to, że w systemie politycznym Armenii znacząca rola w procedurach wygaszania kadencji urzędującej głowy państwa została wyznaczona organowi władzy ustawodawczej. W tej sytuacji w ciągu 40 dni od momentu opróżnienia urzędu muszą zostać przeprowadzone przedterminowe wybory prezydenckie. Do czasu objęcia urzędu przez nowo wybranego prezydenta jego obowiązki pełni przewodniczący Zgromadzenia Narodowego, a jeżeli nie jest to możliwe – premier.

Jak już wspomniano, kwestią budzącą największe wątpliwości były nadmierne uprawnienia głowy państwa w stosunku do władzy sądowniczej. W znowelizowanej konstytucji z 2005 r. prezydent nie był już gwarantem niezawisłości organów sądowych.

³¹ K. Fedorowicz, *Pozycja ustrojowa prezydenta w systemie politycznym Armenii*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2016, nr 20(B), s. 354–356.

Artykuł 91 nie pozostawiał w tym względzie żadnych wątpliwości, jasno określając, iż „wymierzanie sprawiedliwości w Republice Armenii należy tylko do sądów”³².

Pomimo zauważalnego zmniejszenia prerogatyw głowy państwa prezydent Armenii zachował część uprawnień w stosunku do innych organów, co przy sprzyjającej koniunkturze i specyficznej sytuacji państwa nadal pozwalało mu na odgrywanie decydującej roli. Jak zauważył czołowy ormiański politolog A. Markarov, po zmianach w konstytucji w 2005 r. ważne były nie tylko kompetencje prezydenta *de iure*, lecz przede wszystkim analiza jego uprawnień *de facto*. W praktyce w wielu dziedzinach, które są istotne dla zrozumienia funkcjonowania instytucji politycznych, prezydent miał znaczący wpływ nawet wtedy, gdy był *de iure* ograniczony w swoich działaniach. Najlepszym przykładem jest kwestia kształtowania gabinetu. Mimo ograniczeń nałożonych przez konstytucję realny wpływ na mianowanie szefa rządu i członków gabinetu wciąż miał prezydent³³.

Wprowadzone w wyniku nowelizacji konstytucji w 2005 r. zmiany można oceniać jako próbę nadania systemowi politycznemu cech parlamentaryzmu i osłabienia jego prezydenckiego wymiaru. Parlamentaryzacja nie była jednak konsekwentna. System nadal charakteryzował się wzmocnioną pozycją ustrojową głowy państwa. Jako przyczynę tej deformacji należy wskazać specyficzny system partyjny, w którym działalność jednej partii będącej zapleczem prezydenta zdecydowanie osłabiła znaczenie zmian instytucjonalnych wprowadzonych nowelą konstytucyjną. Praktycznie od 2003 r. do czasu aksamitnej rewolucji w 2018 r. dominującą siłą w ormiańskim parlamencie była proprezydencka Republikańska Partia Armenii, która zapewniała prezydentowi poparcie i możliwość swobodnych manewrów na scenie politycznej pomimo ograniczenia jego kompetencji. O „ponadstandardowej” symbiozie ośrodka prezydenckiego z główną partią w parlamencie świadczył fakt, iż S. Sargsjan, prezydent Armenii w latach 2008–2018, był przewodniczącym Republikańskiej Partii Armenii³⁴.

V. Nowelizacja konstytucji Armenii z 2015 r.

Nowelizacja konstytucji z 2005 r. nie doprowadziła do poprawy standardów życia politycznego w Armenii. Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna, postępujące zubożenie społeczeństwa, masowa emigracja zarobkowa, nierozwiązane problemy terytorialne z Azerbejdżanem oraz próby dokonania realnych reform doprowadziły do dużej niestabilności całego systemu. Odpowiedzią władz mającą stanowić wyraz gotowości do zmian był kolejny projekt reformy konstytucji Armenii, który przewidywał zmianę

³² H. Hakobyan, R. Hakobyan, M. Mertarchian, *Constitutional and Legal Status of the President of the Republic of Armenia*, „Journal of Law and Administration” 2020, nr 16(3), s. 25–33.

³³ А. Маркаров, *Институциональная трансформация...*, s. 43–45; *idem*, *Трансформация политических институтов...*, s. 195–197.

³⁴ *Transformacja systemów politycznych...*, s. 63.

ustroju parlamentarno-prezydenckiego i przekształcenie kraju w klasyczną republikę parlamentarną po wyborach prezydenckich w 2018 r.³⁵

W dniu 4 września 2013 r.³⁶ prezydent Armenii S. Sargsjan bez konsultacji z innymi organami władzy powołał prezydencką komisję konstytucyjną, w składzie której znalazło się dziewięciu członków (ministrowie, sędziowie Sądu Konstytucyjnego oraz dziekan Wydziału Prawa Państwowego Uniwersytetu w Erywaniu). Z prac nad nowelizacją konstytucji zostali wyłączeni przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego i opozycji, co nie sprzyjało podjęciu poważnej dyskusji publicznej na temat proponowanych poprawek. Duża część społeczeństwa potraktowała tę inicjatywę jako kolejną próbę ochrony interesów grupy rządzącej (i próbę utrzymania władzy przez kończącego drugą kadencję prezydenta S. Sargsjana), a nie działania zmierzające do rzeczywistej modernizacji zdominowanego przez oligarchiczne struktury systemu politycznego Armenii³⁷.

Idea kolejnej nowelizacji konstytucji była dość niespodziewana, gdyż S. Sargsjan podczas swojego urzędowania od 2008 r. nie wypowiadał się publicznie o konieczności zmian w obrębie ustawy zasadniczej. Czołowi konstytucjonaliści nie postulowali jej radykalnej zmiany i stworzenia republiki parlamentarnej. Zwracali jedynie uwagę na potrzebę ukształtowania efektywnego systemu prawnego jako podstawy państwa prawa oraz na konieczność rozwoju demokracji poprzez decentralizację i przekazanie większych kompetencji samorządom lokalnym.

Cechą charakterystyczną tej nowelizacji był brak podstawowej wiedzy szerszych kręgów społeczeństwa na temat proponowanych zmian. W przeprowadzonym w Erywaniu badaniu socjologicznym przed referendum 60,1% respondentów uznało, że nie ma potrzeby zmiany istniejącej konstytucji, a 53,2% badanych nie wiedziało, że w kraju ma zostać przeprowadzona kolejna nowelizacja. Ponadto 81% respondentów w takiej czy innej formie wyraziło nieufność wobec procesu zmiany ustawy zasadniczej, a 75,7% uznało, że w wyniku przemian ustrojowych w kraju nic się nie zmieni³⁸.

Projekt znowelizowanej konstytucji został przedłożony parlamentowi przez prezydenta w sierpniu 2015 r. w celu dalszych prac. W dniu 5 października 2015 r. Zgromadzenie Narodowe większością głosów przyjęło projekt zmian w konstytucji i wyraziło zgodę na przekształcenie Armenii w republikę parlamentarną. Podjęło także decyzję o przeprowadzeniu ogólnokrajowego referendum w celu zatwierdzenia tych zmian³⁹.

³⁵ Л. Арутюнян, *Конституционная реформа в Армении: путь к демократии или уловка властей*, <<https://www.rfi.fr/ru/kavkaz/20150806-konstitutsionnaya-reforma-v-armenii-put-k-demokratii-ili-ulo-vka-vlastei>>, dostęp 11 I 2023.

³⁶ Dzień wcześniej (3 września 2013 r.) doszło do spotkania prezydenta Armenii z prezydentem Rosji Władimirem Putinem. S. Sargsjan oświadczył wówczas, że Armenia nie podpisze gotowej umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, zamierza natomiast zostać członkiem Unii Euroazjatyckiej.

³⁷ E. Polak, *Nowa konstytucja, stara Armenia*, <<https://www.academia.edu/19801150/>>, dostęp 11 I 2023.

³⁸ *Референдум о внесении изменений в Конституцию пройдет в Армении*, <<http://ria.ru/world/20151203/1334858556.html>>, dostęp 11 I 2023.

³⁹ *Парламент одобрил проект конституционных изменений*, „Новое Время”, 6 X 2015, nr 2618(104).

Podstawowym założeniem było przeniesienie ciężaru władzy wykonawczej na premiera i rząd przy jednoczesnym ograniczeniu uprawnień głowy państwa. Zgodnie z tą koncepcją prezydent będzie wybierany w wyborach pośrednich przez parlament. Nie będzie już zwierzchnikiem sił zbrojnych, a jego rola w systemie politycznym zostanie ograniczona w zasadzie do funkcji reprezentacyjnej⁴⁰. Tym samym Armenia przekształci się w republikę parlamentarną.

W dniu 6 grudnia 2015 r. odbyło się referendum konstytucyjne, w którym wzięło udział 50,74% (1,3 mln) uprawnionych do głosowania. Spośród nich 63,37% (825 tys.) opowiedziało się za nowelizacją konstytucji, a 32,16% (421 tys.) przeciwko zmianom. Ogółem za nowelizacją konstytucji zagłosowało 32,16% obywateli. Warunkiem uznania referendum i przyjęcia zmian był udział w nim co najmniej 50% uprawnionych do głosowania i poparcie zmian przez nie mniej niż 25% głosujących. Zwraca uwagę duża liczba głosów przeciwnych zarejestrowanych w Erywaniu i Giumri, dwóch największych miastach, w których odbywały się protesty opozycji (średnio w obu miastach około 52% głosujących było za przyjęciem zmian w konstytucji, natomiast przeciw około 42%)⁴¹.

Głównym celem nowelizacji konstytucji w 2015 r. było radykalne ograniczenie uprawnień prezydenta i uczynienie z niego organu ceremonialno-reprezentacyjnego. Już samo usytuowanie rozdziału o prezydencie w konstytucji (rozdział piąty, po prawach obywatelskich, gwarancjach prawnych i celach polityki państwa oraz przepisach dotyczących Zgromadzenia Narodowego) wskazywało na mocną deprecjację jego roli w systemie politycznym⁴². W świetle art. 123 prezydent jest głową państwa i stoi na straży przestrzegania konstytucji, wykonując swoje funkcje na podstawie uprawnień określonych w konstytucji. Istotnym *novum* jest art. 124, zgodnie z którym prezydent jest wybierany na siedmioletnią kadencję. Ta sama osoba może pełnić urząd prezydenta tylko raz. Prezydentem Armenii może zostać wybrana osoba, która ma ukończone 40 lat, jest obywatelem Armenii od co najmniej 6 lat i mieszka na stałe w tym kraju od co najmniej 6 lat, posiada prawa wyborcze oraz włada językiem ormiańskim. Ponadto podczas wykonywania swoich obowiązków prezydent nie może być członkiem żadnej partii politycznej.

Duże zmiany zaszły także w procedurze wyboru głowy państwa. Od 2018 r. prezydent Armenii jest wybierany przez Zgromadzenie Narodowe, a nie jak dotychczas – w wyborach powszechnych (art. 125). Prawo zgłoszenia kandydata na prezydenta ma co najmniej 1/4 ogólnej liczby posłów. Aby zostać wybranym, kandydat musi uzyskać w głosowaniu co najmniej 3/4 ważnie oddanych głosów ogólnej liczby posłów. Jeżeli

⁴⁰ А. Чилингарян, *Проект принят: Слово за народом*, „Голос Армении”, 6 X 2015, nr 104, s. 1; *Проект конституционных реформ направлен в парламент Армении*, <<https://vestikavkaza.ru/news/Projekt-konstitutsionnykh-reform-napravlen-v-parlament-Armenii.html>>, dostęp 11 I 2023.

⁴¹ *Referendum on Amendments to the Constitution of the Republic of Armenia, December 06, 2015 Referendum*, <<https://www.elections.am>>, dostęp 11 I 2023.

⁴² *Конституция Республики Армения, Принята 6.12.2015*, <<https://www.president.am>>, dostęp 11 I 2023.

nie zostanie wybrany w pierwszej turze, przeprowadza się drugą turę wyborów. Mogą wziąć w niej udział wszyscy kandydaci biorący udział w pierwszej turze. W drugiej turze zostaje wybrany kandydat, który otrzyma co najmniej 3/5 ważnych głosów ogólnej liczby posłów. Jeśli jednak nikt nie otrzyma takiej liczby głosów, odbywa się trzecia tura z udziałem dwóch kandydatów, którzy otrzymali największą liczbę głosów w drugiej turze. W trzeciej turze na prezydenta zostaje wybrany kandydat, który otrzyma większość ważnych głosów ogólnej liczby posłów⁴³.

Na mocy znowelizowanej w 2015 r. konstytucji prerogatywy głowy państwa zostały radykalnie zmniejszone. Prezydent utracił część uprawnień przede wszystkim na rzecz rządu, traktowanego przez konstytucję jako jedyny organ władzy wykonawczej. Istotne było pozbawienie prezydenta funkcji najwyższego zwierzchnika sił zbrojnych, którą obecnie sprawuje premier. Teraz to szef rządu decyduje o obsadzie stanowisk w Sztabie Generalnym oraz przewodniczy Radzie Bezpieczeństwa. Również niektóre uprawnienia prezydenta o charakterze kreacyjnym zostały przekazane Zgromadzeniu Narodowemu. Decyzję o użyciu sił zbrojnych podejmuje rząd, a w sytuacji pilnej premier (art. 155). Prezydent w ciągu 21 dni podpisuje i ogłasza ustawę uchwaloną przez Zgromadzenie Narodowe albo w tym samym terminie występuje do Sądu Konstytucyjnego o stwierdzenie zgodności ustawy z konstytucją. Jeżeli Sąd uzna ustawę za zgodną z konstytucją, prezydent w ciągu pięciu dni podpisuje i ogłasza ustawę. Jeżeli jednak nie zastosuje się do wymagań, przewodniczący Zgromadzenia Narodowego w ciągu pięciu dni podpisuje i ogłasza ustawę (art. 129). Pozostałe uprawnienia prezydenta wymagają wniosku rządu lub premiera (np. wypowiedzenie umowy międzynarodowej, powołanie i odwołanie dowództwa wojsk – art. 133). W przypadku usunięcia z urzędu, niemożności sprawowania władzy, ustąpienia lub śmierci prezydenta jego uprawnienia przejmuje przewodniczący Zgromadzenia Narodowego do czasu wyboru nowej głowy państwa (art. 144).

Radykalne zmiany i istotne osłabienie uprawnień prezydenta poprzez sprowadzenie jego funkcji do czysto ceremonialnej były motywowane koniecznością dostosowania systemu politycznego Armenii do wyzwań, jakie stoją przed państwem⁴⁴. S. Sargsjan przez dłuższy czas zaprzeczał pogłoskom, iż po zakończeniu drugiej kadencji prezydenckiej zamierza zostać premierem. Deklarował również brak chęci objęcia funkcji przewodniczącego parlamentu. Mimo tych zapewnień opozycja przestrzegała, że proponowane zmiany doprowadzą do powstania w parlamencie jeszcze większej reprezentacji proprezydenckiej Republikańskiej Partii Armenii, a S. Sargsjan jako przywódca tej partii po zakończeniu drugiej kadencji na stanowisku prezydenta może zostać wybrany na premiera lub przewodniczącego parlamentu i w dalszym ciągu będzie miał praktycznie nieograniczoną władzę w państwie⁴⁵. Wprowadzone w konstytucji zmiany zdecydowanie skrytykowali obaj byli prezydenci, L. Ter-Petrosjan oraz R. Koczarian,

⁴³ R. Czachor, *Presidential Electoral Law and Democratic Transformation: Tentative Conclusions from Armenia and Georgia*, „Athenaeum” 2022, vol. 75(3), s. 43–44.

⁴⁴ Президенту РА представлен проект Концепции конституционных реформ РА, <<https://www.president.am>>, dostęp 13 I 2023.

⁴⁵ Л. Арутюнян, *op. cit.*

uznając, że są one w rzeczywistości formą zamachu stanu, który umożliwi obecnemu prezydentowi utrzymanie władzy i otworzy drogę do jednopartyjnej dyktatury⁴⁶.

W kwietniu 2018 r., w momencie wejścia w życie znowelizowanej konstytucji, mimo wcześniejszych zapewnień prezydent S. Sargsjan został desygnowany przez Zgromadzenie Narodowe na stanowisko premiera⁴⁷. To z kolei stanowiło bezpośredni impuls do rozpoczęcia demonstracji społecznych przeciwko dotychczasowemu układowi politycznemu w Armenii, które szybko przerodziły się w masowe protesty znane jako aksamitna rewolucja⁴⁸. Do jej wybuchu bez wątpienia przyczyniła się postawa elit politycznych chcących zabezpieczyć sobie nieskrępowany dostęp do władzy bez pytania o zdanie społeczeństwa⁴⁹. Tym samym efektem ubocznym kolejnej nowelizacji konstytucji było odsunięcie od władzy dotychczasowego układu wojskowo-oligarchicznego i przyczynienie się do radykalnych zmian politycznych. Porewolucyjny rząd pod przewodnictwem premiera Nikola Pasziniana opracował program ambitnych reform sukcesywnie wdrażanych w Armenii, których celem jest zbliżenie kraju do spełnienia europejskich wymogów demokratyzacji i przejrzystości sfery publicznej. Zmieniono strukturę rządu, zredukowano liczbę ministerstw oraz zainicjowano bezwzględną walkę z korupcją na najwyższych szczeblach władzy. N. Paszinian zdawał sobie sprawę, że degeneracja elity rządzącej, nepotyzm i korupcja należały do głównych powodów rosnącej frustracji społecznej w Armenii, która doprowadziła do wybuchu aksamitnej rewolucji. Tym samym zaczął budować swoją popularność na polaryzacji my (siły inicjujące dogłębne reformy polityczne) kontra oni (skorumpowane, autorytarne rządy). Mimo pozytywnych przemian i dostosowywania systemu politycznego do standardów zachodnich po pewnym czasie przeciwko nowemu premierowi zaczęła protestować ta część społeczeństwa, która podkreślała negatywny wpływ współczesnych trendów i wartości promowanych przez rząd na tradycję ormiańską⁵⁰.

VI. Podsumowanie

Zmiany w konstytucji, które weszły w życie w 2018 r., przekształciły Armenię w klasyczną republikę parlamentarną. Oznacza to sprowadzenie rzeczywistej roli urzędu prezydenta do wykonywania funkcji typowo ceremonialno-reprezentacyjnej,

⁴⁶ T. de Waal, *All Change in Armenia*, <<https://carnegieeurope.eu/strategieurope/62215>>, s. 1–3, dostęp 13 I 2023.

⁴⁷ П. Химшиашвили, А. Атаунцев, Е. Костина, *Смена системы: как в Армении президент стал премьером*, <<https://www.rbc.ru/politics>>, dostęp 13 I 2023.

⁴⁸ A. Iskandaryan, *The Velvet Revolution in Armenia: How to Lose Power in Two Weeks*, „Demokrati-zatsiya” 2018, vol. 26, nr 4, s. 465–482.

⁴⁹ A. Miarka, *Korzenie aksamitnej rewolucji w Armenii*, [w:] *Wokół teoretycznych i praktycznych aspektów stosunków międzynarodowych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mieczysławowi Stolarczykowi*, red. T. Kubin, J. Łapaj-Kucharska, T. Okraska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2020, s. 713–726.

⁵⁰ Eadem, *Armenia's Domestic Policy after the Velvet Revolution: Selected Issues*, „Central Asia and the Caucasus” 2020, vol. 21, nr 2, s. 67–70.

nieodbiegającej w znaczący sposób od pozycji ustrojowej głowy państwa w krajach, które charakteryzują się klasyczną formą rządów parlamentarnych. Należy zauważyć, iż wprowadzenie takich zmian w państwie, w którym wiele lat to prezydent dominował i reprezentował owo państwo, nie wpłynęło pozytywnie na funkcjonowanie systemu politycznego, zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych (np. wojna i utrata Górskiego Karabachu). Zdaniem części politologów społeczeństwo Armenii i jej elity polityczne nie były przygotowane na tak radykalną zmianę systemu. Dyrektor Centrum Analiz Globalizacji i Współpracy Regionalnej w Erywanii Stepan Grigorian uważa, iż dokonane zmiany przekształcające Armenię w republikę parlamentarną nie doprowadzą w najbliższej przyszłości do znaczącej poprawy demokratycznych standardów w życiu politycznym kraju. Według tego badacza Armenia nie jest jeszcze gotowa do funkcjonowania w ramach parlamentarnej formy rządów⁵¹. Nawet rosyjscy politolodzy (np. Siergiej Markedonov) określili konstytucyjną reformę mianem ryzykownego lawirowania w poszukiwaniu względnej stabilizacji politycznej i uniknięcia gwałtownych perturbacji związanych z coraz większym niezadowoleniem społecznym. Ich zdaniem nowelizacja konstytucji i zmniejszenie uprawnień prezydenta miały być polityczną demonstracją woli kompromisu elit oraz „wygaszaniem” tłących się w społeczeństwie dążeń do radykalnych zmian w systemie politycznym (co wydarzyło się w kwietniu 2018 r.)⁵².

Po pierwszym okresie funkcjonowania w realiach republiki parlamentarnej premier N. Paszinian już w 2021 r. publicznie zgłaszał postulaty powrotu do systemu semiprezydenckiego lub nawet prezydenckiego⁵³. Polityczne realia Armenii i skomplikowana spuścizna wieloletnich rządów twardej ręki okazały się zbyt dużą przeszkodą do pełnego wdrożenia systemu parlamentarnego⁵⁴. Część analityków, badając styl sprawowania władzy przez premiera N. Pasziniana, zaznacza, że po reformie konstytucyjnej w 2018 r. mamy obecnie w Armenii do czynienia z funkcjonowaniem kanclerskiego modelu rządów⁵⁵.

System parlamentarny, odpowiedni dla skonsolidowanych i dojrzałych demokracji, w przypadku skomplikowanej sytuacji wewnętrznej Armenii nie spełnia jeszcze swojej właściwej funkcji. Dało się to wyraźnie zauważyć podczas kryzysu politycznego⁵⁶ na przełomie 2020 i 2021 r. w związku z przegraną wojną w Górskim Karabachu, wielkimi ofiarami i koniecznością zwrotu Azerbejdżanowi części terenów

⁵¹ Informacje uzyskane przez autora podczas wywiadu z S. Grigorianem w Erywanii.

⁵² С. Маркедонов, *Конституционная реформа в Армении: рискованное лавирование*, <<https://politcom.ru/18781.html>>, dostęp 13 I 2023.

⁵³ А. Лисицын, *Российское оружие – из лучших. Почему Пашинян поменял свои взгляды*, <<https://ria.ru/20210303/armeniya-1599654096.html>>, dostęp 13 I 2023.

⁵⁴ С. Маркедонов, *Армения: нет у революции конца?*, <<https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/armeniya-net-u-revolutsii-kontsa/>>, dostęp 13 I 2023.

⁵⁵ W. Górecki, *Kanclerski model rządów w Armenii*, <<https://www.osw.waw.pl/>>, dostęp 13 I 2023.

⁵⁶ С. Маркедонов, *Армения: к новой власти или к новой республике?*, <<https://politcom.ru/24134.html>>, s. 1–4, dostęp 25 I 2023.

znajdujących się dotychczas pod władaniem Ormian⁵⁷. Sytuację pogorszyła jeszcze definitywna utrata przez Armenię Górskiego Karabachu w wyniku wojskowej ofensywy Azerbejdżanu we wrześniu 2023 r. Wybrany w 2018 r. na stanowisko prezydenta Armenii Armen Sargsjan (zbieżność nazwisk z poprzednim prezydentem przypadkowa) na skutek nieudanych prób politycznych mediacji i rozwiązania kryzysu zrezygnował z urzędu 23 stycznia 2022 r. W swoim oświadczeniu zwrócił uwagę, iż jako prezydent nie był w stanie wpłynąć na wydarzenia polityczne, które doprowadziły do kryzysu narodowego. Argumentował, że zgodnie z konstytucją był gwarantem państwowości, *de facto* nie mając do tego realnych narzędzi⁵⁸. Jego zdaniem Armenia jest republiką parlamentarną w formie, ale nie w treści. Konstytucja przewiduje również dominację jednej instytucji nad drugą i stwarza przeszkody w zakresie udziału wybitnych fachowców z diaspory w kierowaniu instytucjami państwowymi. Ormianie żyją w specyficznej rzeczywistości, w której prezydent nie ma wpływu na kwestie związane z wojną i pokojem oraz nie może zawetować tych ustaw, które uważa za nieodpowiednie dla państwa. W trudnych dla kraju i narodu czasach prezydent nie dysponuje niezbędnymi konstytucyjnymi narzędziami, aby oddziaływać na fundamentalne procesy zachodzące wewnątrz kraju. Dlatego A. Sargsjan w geście protestu zrezygnował z urzędu⁵⁹.

Na podstawie przeprowadzonej analizy pozycji prezydenta w Armenii można stwierdzić, iż podczas 30 lat transformacji ustrojowej rola głowy państwa kilkakrotnie ulegała radykalnym zmianom, co nie pozwoliło na ukształtowanie się skonsolidowanego systemu politycznego. Skomplikowane uwarunkowania pierwszych lat niepodległości sprawiły, iż przez wiele lat prezydent był organem dominującym i często wykraczał poza swoje formalne kompetencje, niemniej było to w zasadzie zgodne z regionalnymi uwarunkowaniami i społecznymi oczekiwaniami. Dwukrotne nowelizacje konstytucji pozbawiały głowę państwa części jej uprawnień na rzecz władzy wykonawczej i ustawodawczej, a przekształcenie Armenii w klasyczną republikę parlamentarną w 2018 r. doprowadziło do aksamitnej rewolucji i odsunięcia od władzy skorumpowanych elit. Definitywne pozbawienie prezydenta większości uprawnień oraz zmiana sposobu jego wyboru na pośredni sprawiły, iż funkcja ta stała się dla większości ormiańskiego establishmentu mało atrakcyjna i pozbawiona wcześniejszego znaczenia. Zarówno przyjęcie nowych reguł w ramach republiki parlamentarnej, jak i odejście od dominacji prezydenta (który w świadomości społecznej zyskał rolę arbitra realizującego gwarancję stabilności) wymaga jeszcze w Armenii czasu oraz dostosowania się elit do nowej roli i pozycji prezydenta w systemie politycznym.

⁵⁷ Szerzej na ten temat *vide* A. Pomieciński, A. Tadevosyan, K. Fedorowicz, G. Ordyan, *Ludność cywilna wobec wojny w Górskim Karabachu. Antropologia straty i cierpienia*, Instytut Badań nad Polityką Europejską, Gdańsk 2022, s. 28–64.

⁵⁸ Szerzej na ten temat wypowiada się polski politolog Rafał Czachor (*op. cit.*, s. 43).

⁵⁹ *Заявление Президента Республики Армена Саркисяна*, <<https://www.president.am>>, dostęp 13 I 2023.

Bibliografia

Źródła

- Konstituciâ Respubliki Armeniâ, Prinâta 27.11.2005*, <<https://www.president.am>>.
Konstituciâ Respubliki Armeniâ, Prinâta 6.12.2015, <<https://www.president.am>>.
Zakon Respubliki Armeniâ ot 1 avgusta 1991 goda №S-0367-1 O Prezidente Respubliki Armeniâ, <https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2924>.

Piśmiennictwo

- Abrahamian L., *Armenian Identity in a Changing World*, Mazda Publishers, Costa Mesa 2006.
Akopian T., *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus” 2002, nr 5(17).
Ararkcân B., *K voprosu o razvitii parlamentarizma v Armenii*, „Vestnik Mežparlamentskoj Assamblei” 1995, nr 4.
Arutunân L., *Konstitucionnaâ reforma v Armenii: put' k demokratii ili ulovka vlastei*, <<https://www.rfi.fr/ru/kavkaz/20150806-konstitucionnaya-reforma-v-armenii-put-k-demokratii-ili-ulovka-vlastei>>.
Balayan A., *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, red. R. Czachor, Biblioteka Instytutu Polsko-Rosyjskiego, Wrocław 2014.
Bodio T., *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „Studia Politologiczne” 2001, nr 5.
Bożyk S., *Konstytucyjny status prezydenta Republiki Armenii*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 2023, nr 104.
Bożyk S., *System konstytucyjny Armenii*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2012.
Czachor R., *Presidential Electoral Law and Democratic Transformation: Tentative Conclusions from Armenia and Georgia*, „Athenaeum” 2022, vol. 75(3).
Čilingarân A., *Proekt prinât: Slovo za narodom*, „Golos Armenii”, 6 X 2015, nr 104.
Diamond L., *Elections Without Democracy: Thinking about Hybrid Regimes*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, nr 2, <<https://doi.org/10.1353/jod.2002.0025>>.
Fedorowicz K., *Pozycja ustrojowa prezydenta w systemie politycznym Armenii*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2016, nr 20(B).
Fedorowicz K., *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2017.
Górecki W., *Kanclerski model rządów w Armenii*, <<https://www.osw.waw.pl/>>.
Hačatrân G., *Pervaâ konstituciâ Respubliki Armeniâ*, Nżar, Erevan 2001.
Hakobyan H., Hakobyan R., Mertarchian M., *Constitutional and Legal Status of the President of the Republic of Armenia*, „Journal of Law and Administration” 2020, nr 16(3), <<https://doi.org/10.24833/2073-8420-2020-3-56-25-33>>.
Himšiašvili P., Atasuncev A., Kostina E., *Smena sistemy: kak v Armenii prezident stal prem'ërom*, <<https://www.rbc.ru/politics>>.
Iskandaryan A., *The Velvet Revolution in Armenia: How to Lose Power in Two Weeks*, „Demokratizatsiya” 2018, vol. 26, nr 4.
Kardaś S., *Rola elit politycznych w konfliktach na obszarze WNP (na przykładzie armeńsko-azerbejdżańskiego sporu o Górski Karabach)*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, t. 2, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2010.
Kurdov A., *Nezavisimââ Armeniâ: vzglâd rossijskich analitikov*, „Central'naâ Aziâ i Kavkaz” 1999, nr 2(3).

- Kurtov A.A., *Konstitucionnoe ustrojstvo Respubliki Armeniâ*, [w:] *Armeniâ: problemy nezavisimogo razvitiâ*, red. E.M. Kožokin, Rossijskij Institut Strategičeskikh Issledovanij, Moskva 1998.
- Lisicyn A., *Rossijskoe oružie – iz lučših. Počemu Pašinân pomenâl svoi vzglâdy*, <<https://ria.ru/20210303/armeniya-1599654096.html>>.
- Markarov A., *Institucional'naâ transformaciâ v Armenii 1990–2010 gg.*, „Vestnik Erevanskogo Universiteta” 2011, nr 135.
- Markarov A., *MacroInstitutional Political Structures and Their Development in Armenia*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization” 2006, nr 2, <<http://doi.org.pl/10.3200/DEMO.14.2.159-170>>.
- Markarov A., *Reforma političeskikh institutov v processe demokratičeskogo tranzita v Armenii*, „Central'naâ Aziâ i Kavkaz” 2001, nr 4(16).
- Markarov A., *Regime Formation and Development in Armenia*, [w:] *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*, red. T. Uyama, Slavic Research Center, Sapporo 2007.
- Markarov A., *Transformaciâ političeskikh institutov postsovetskoj Armenii*, [w:] *Postsovetskaâ transformaciâ političeskikh sistem novyh nezavisimyh gosudarstv*, red. V.G. Egorov, MGOU, Moskva 2012.
- Markedonov S., *Armeniâ: k novej vlasti ili k novej respublike?*, <<https://politcom.ru/24134.html>>.
- Markedonov S., *Armeniâ: net u revolucii konca?*, <<https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/armeniya-net-u-revoljutsii-konsa/>>.
- Markedonov S., *Konstitucionnaâ reforma v Armenii: riskovannoe lavirovanie*, <<https://politcom.ru/18781.html>>.
- Masih J.R., Krikorian R.O., *Armenia at the Crossroads*, Routledge, London 1999, <<https://doi.org/10.4324/9781315079288>>.
- Miarka A., *Armenia's Domestic Policy after the Velvet Revolution: Selected Issues*, „Central Asia and the Caucasus” 2020, vol. 21, nr 2.
- Miarka A., *Korzenie aksamitnej rewolucji w Armenii*, [w:] *Wokół teoretycznych i praktycznych aspektów stosunków międzynarodowych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Mieczysławowi Stolarczykowi*, red. T. Kubin, J. Łapaj-Kucharska, T. Okraska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2020.
- Mitâev V., *Vnutripolitičeskie processy v nezavisimoj Armenii*, [w:] *Postsovetskaâ transformaciâ političeskikh sistem novyh nezavisimyh gosudarstv*, red. V.G. Egorov, MGOU, Moskva 2012.
- Parlament odobril projekt konstitucionnyh izmenenij*, „Novoe Vremâ”, 6 X 2015, nr 2618(104).
- Polak E., *Nowa konstytucja, stara Armenia*, <<https://www.academia.edu/19801150/>>.
- Pomieczński A., Tadevosyan A., Fedorowicz K., Ordyan G., *Ludność cywilna wobec wojny w Górskim Karabachu. Antropologia straty i cierpienia*, Instytut Badań nad Polityką Europejską, Gdańsk 2022.
- Prezidentu RA predstavljen proekt koncepcii konstitucionnyh reform RA*, <<https://www.president.am>>.
- Proekt konstitucionnyh reform napravlen v parlament Armenii*, <<https://vestikavkaza.ru/news/Proekt-konstitutsionnykh-reform-napravlenn-v-parlament-Armenii.html>>.
- Referendum o vnesenii izmenenij v Konstituciû projdet v Armenii*, <<http://ria.ru/world/20151203/1334858556.html>>.
- Referendum on Amendments to the Constitution of the Republic of Armenia, December 06, 2015 Referendum*, <<https://www.elections.am>>.
- Sagan S., Serzhanova V., *Konstytucja Republiki Armenii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2004.
- Sahakyan A., *The Politics of Independence and Transition*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization” 2006, nr 2.

- Sarnecki P., *Konstytucyjna pozycja prezydenta wybieranego przez parlament w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Stembrowicza*, red. S. Bożyk, Temida2, Białystok 2009.
- Tovmasyan H., *Comparative Analysis of the Systems of Government of the Republic of Poland and the Republic of Armenia*, „*Studia Iuridica*” 2016, nr 68.
- Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, red. R. Herbut, W. Baluk, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010.
- de Waal T., *All Change in Armenia*, <<https://carnegieeurope.eu/strategiceurope/62215>>.
- Zaâvlenie Prezidenta Respubliki Armena Sarkisâna*, <<https://www.president.am>>.